

راهکارهای پیشگیری از آسیب‌های فضای مجازی بر نوجوانان

طاهره غلامی^۱

چکیده

فضای مجازی در محیط‌های غیرحقیقی شکل می‌گیرد و اغلب کسانی که در این فضا حضور دارند از طریق کامپیوتر، لپ‌تاب و موبایل خود وارد چنین فضایی می‌شوند و از آن تأثیر می‌پذیرند، گاهی فضای مجازی آسیب‌هایی را با خود به همراه دارد و باعث انحراف بسیاری از افراد می‌شود و در این میان نوجوانان به دلیل قرار گرفتن در دوره‌ی شکل‌گیری هویت و ورود به اجتماع بیشترین آسیب را می‌بینند. بر این اساس هدف اصلی مقاله حاضر ارائه‌ی راهکارهایی برای پیشگیری از آسیب‌های فضای مجازی بر روی نوجوانان می‌باشد که به صورت توصیفی-تحلیلی و به روش کتابخانه‌ای گردآوری می‌شود. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که یکی از راههای پیشگیری از آسیب‌های فضای مجازی تنزیه و تزکیه‌ی اخلاقی مانند رعایت ادب اسلامی، عدالت‌پیشگی، ترویج فرهنگ رسانه‌ای و سیاست‌گذاری مناسب رسانه‌ای است.

کلیدواژه‌ها: آسیب، فضای مجازی، راهکار.

^۱ . طلبه سطح ۲، مدرسه علمیه معصومیه یزد.

مقدمه

انسان امروز در عصر شبکه‌ها زندگی می‌کند عصری که افراد حاضر در آن به صورت حقیقی یا مجازی در قالب شبکه‌های اجتماعی به صورت گروهی با یکدیگر ارتباط برقرار می‌کنند، گاهی این گروه‌ها از چند نفر و گاه از چندصد نفر تشکیل می‌شود و افراد حاضر در آن با همدیگر تبادل اطلاعات نموده و آراء و عقاید خود را با یکدیگر به اشتراک می‌گذارند و به رفع نیازمندی‌های خود می‌پردازند. به طور کلی، هر شبکه اجتماعی، فرهنگ ارتباطات خاص خود را دارد؛ به این مفهوم که منش و گفتار مخصوص و منحصر به فرد برای خود برگزیده است. البته می‌توان شبکه‌هایی را هم یافت که فرهنگ تقلیدی برای خود انتخاب نموده‌اند. در این میان حضور کودکان و نوجوانان و حتی جوانانی که در فضای مجازی فعالیت دارند به مرور زمان از آنها تأثیر می‌پذیرند که این تأثیرپذیری آسیب‌هایی را نیز با خود به همراه دارد و اصول اخلاقی و تربیتی آنها را تحت‌شعاع قرار می‌دهد که در این میان لازم است یک سری راهکارها برای پیشگیری از آن آسیب‌ها ارائه شود.

ضرورت بحث به دلیل اهمیت دوره‌ی نوجوانی و آسیب‌پذیری آنان است زیرا دوره‌ی نوجوانی دوره‌ی گذار از کودکی به جوانی بوده و یکی از دوره‌های بسیار پرتنش می‌باشد. نوجوان در این دوره به فکر اثبات منیت خود است و در این راستا به دنبال الگوهای متفاوت می‌رود و برای رسیدن به اهداف خود راه‌های مختلف را امتحان می‌کند. فضای مجازی امروزه به محفلی برای ارائه‌ی الگوهای گوناگون تبدیل شده است و هر نوجوانی بدون شک در یکی از شبکه‌های فضایی مجازی حضور دارد و در بسیاری از موارد با توجه به کاذب بودن اخبار منتشر شده در فضای مجازی آسیب‌هایی به روح و روان نوجوان وارد می‌شود که جبران آن غیرقابل امکان می‌باشد.

یکی از راهکارهای اساسی برای مواجهه و مقابله با مفاسد و آسیب‌های فضای مجازی، نقش تربیت دینی و اجراکنندگان آن است که می‌توان با ذکر این نقش‌ها و تبیین و تلقین آن در جامعه آسیب‌های حاصل از فضای مجازی را سامان داد و با ارائه‌ی الگوهای مناسب و راهکارهای جدید از این آسیب‌ها پیشگیری نمود و یا کاهش داد.

در راستای موضوع مورد بحث سؤالاتی زیرا در ذهن ما تداعی می‌شود:

آیا راهکارهایی برای پیشگیری از آسیب‌های فضای مجازی وجود دارد؟ منظور از آسیب‌های فضای مجازی چیست؟ چه راهکارهایی را برای مقابله با آسیب‌های فضای مجازی می‌توان ارائه داد؟

مفهوم فضای مجازی (شبکه‌های اجتماعی) برای اولین بار در سال ۱۹۶۰ در دانشگاه ایالات متحده آمریکا مطرح شد و اولین شبکه‌های اجتماعی در سال ۱۹۹۷ با نام six degrees شکل گرفت اما در کار خود چندان موفق نبود. در سال ۲۰۰۱ و ۲۰۰۲ با پیشرفت گوشی‌های تلفن همراه، موج جدیدی از شبکه‌های اجتماعی به راه افتاد اما همچنان در حاشیه به سر می‌برد و وبسایت‌ها حرف اول را می‌زدند. اما رفته رفته رویه‌ها تغییر کرد. حتی وبسایت‌ها هم امکان افزایش مخاطب را در دستور کار خود قرار دادند و بعدها سایر شبکه‌های مجازی شکل گرفته و به صورت شبکه‌های امروزی (تلگرام، ایسنتاگرام و غیره) در آمد، به طوری که امروزه بیش از ۶۲ درصد جمعیت جهان عضویت فعال در چنین شبکه‌هایی دارند.^۱

در این راستا پژوهش‌های زیادی صورت گرفته و کتاب‌ها و مقالات زیادی نوشته شده است که برخی از آنها عبارتند از:

- کتاب «شادی و رسانه: مبانی، آسیب‌ها و راهکارها» نوشته مجید خبازی که در سال ۱۳۹۰ در قم. صدا و سیمای جمهوری اسلامی ایران، مرکز پژوهش‌های اسلامی به چاپ رسیده است.

- کتاب «آسیب‌های فضای مجازی بر کودکان و نوجوانان: راهنمای عملی والدین و بررسی فرصت‌ها و تهدیدها» نوشته‌ی محمد زهره‌وند و محمدسینا یعقوب‌نژاد است که در انتشارات ناک به سال ۱۴۰۱ به چاپ رسیده است. نویسنده در این کتاب ضمن بیان آسیب‌های فضای مجازی، میزان آشنایی والدین و راهکارهای مقابله‌ای آنها را در مواجهه با آسیب‌های فضای مجازی به چالش کشانده و به خانواده هشدار می‌دهد که آسیب‌های برآمده از فضای مجازی را جدی بگیرند و چندین راهکار را نیز پیشنهاد می‌دهد.

- پایان‌نامه «بررسی تأثیر بازی‌های رایانه‌ای و فضای مجازی بر روی میزان خشم و عزت‌نفس در نوجوانان و کودکان» که به سال ۱۳۹۳ در مقطع کارشناسی و در رشته‌ی علوم تربیتی نوشته شده است. نویسنده بازی‌های رایانه‌ای را به عنوان رسانه‌ای جذاب معرفی می‌کند که در دنیا به صورت گسترده مطرح شده و همچون سایر رسانه‌ها می‌تواند در تسهیل، تعمیق و تسریع آموزش و یادگیری مؤثر واقع شود اما اگر درست نهادینه نشود آسیب‌زا خواهد بود مانند بازی‌های رایانه‌ای که امروزه به یک معزل اجتماعی تبدیل شده و باعث افزایش خشونت و کاهش عزت‌نفس نوجوانان و کودکان در جامعه می‌شود.

^۱. Tejaratnews.com

- پایان نامه بررسی نارسایی هیجانی و از خودبیگانگی در نوجوانان وابسته به اینترنت «این پایان نامه به سال ۱۳۹۳ در مقطع کارشناسی ارشد در رشته‌ی علوم اجتماعی و جامعه‌شناسی نوشته شده است و به ویژگی‌های روانی افراد با نوع استفاده از اینترنت اشاره می‌کند و به آسیب اجتماعی اعتیاد اینترنتی اشاره می‌کند.

- مقاله «جایگاه رسانه در ترویج دین در بین عموم مردم به ویژه نوجوانان» از محمدجواد محسن - زاده که نویسنده جایگاه و ارزش‌های اسلامی بین مخاطبان به ویژه جوانان را از طریق رسانه‌ها و شناخت سواد رسانه‌ای و بهره‌گیری از هنر تبلیغات و ارتباطات تصویری و نوآوری در تبلیغ مورد بررسی قرار داده است که اشاره‌ی کوتاهی به مسئله رفتارهای اخلاقی در جامعه شده است.

- مقاله «بررسی نقش و تأثیر رسانه‌ها بر فرهنگ‌سازی» از امید شکرانه می‌باشد. این تحقیق شناخت نسبت به رسانه‌ها، فرهنگ‌ها و تأثیرات رسانه بر فرهنگ تأکید می‌کند و این موارد را مورد بحث و بررسی قرار می‌دهد. و فرهنگ را به عنوان رفتار اخلاقی افراد به سبکی نوین بیان می‌کند. امتیاز مقاله حاضر نسبت به مقاله‌های مورد مطالعه، بررسی آسیب فضای مجازی و راههای پیشگیری از آن بر روی نوجوانان است.

۱. مفهوم‌شناسی

یکی از مهم‌ترین گام‌های مؤثر در توصیف، تحلیل و تبیین هر موضوع مفهوم‌شناسی واژگان کلیدی می‌باشد که بر این اساس به طور خلاصه به شرح هر یک از این مفاهیم پرداخته می‌شود.

۱-۱. فضای مجازی

فضای مجازی از دو واژه‌ی فضا و مجازی تشکیل شده که جزء اصطلاحات امروزی می‌باشد که در اثر به وجود آمدن زندگی مدرن شکل گرفته و گسترش یافته است. فضا در لغت به معنای میدان و عرصه. حوزه‌های آن سوی جو زمین و فراتر از منظومه شمسی. جای وسیع و فراخ. بطور کلی مکان. جای تهی. فلک. کیهان. آسمان. هوا. گشادی و فراخی هوا. وسعت. پیشگاه و صحن آمده است.^۱

^۱ . دهخدا، لغت‌نامه دهخدا، ج ۲، ص ۲۱۲۶.

مجازی در لغت مأخوذ از تازی-منسوب بمجاز ضد حقیقی.^۱ و در لغت‌نامه دهخدا منسوب به مجاز، غیر حقیقی. مقابل حقیقی آمده است و در اصطلاح به وبسایت‌ها، شبکه‌های اجتماعی، انجمن‌های آنلاین، بازی‌های ویدئویی آنلاین، و سایر اپلیکیشن‌ها و سرویس‌های مبتنی بر اینترنت گفته می‌شود.^۲

۲-۱. آسیب

آسیب در لغت به معنای بیماری، اختلال، آفت و خطر می‌باشد و در جای دیگر به معنای زخم، عیب و نقص، درد، رنج، گزند، آزار، زیان، خسارت^۳ معنا شده است. در فرهنگ دینی، واژه‌ی «آفت» بار معنایی «آسیب» را دارد. آفت، یعنی آنچه سبب فساد، تباهی، خرابی و بیماری است. خسارت و زیانی را که از بیرون و درون بر امور معنوی یا مادی وارد می‌شود، آفت گویند.^۴ آفت در لغت فارسی به معنای آنچه سبب فساد، تباهی، خرابی، زیان، بیماری و... می‌شود.^۵

آسیب در اصطلاح به اختلالاتی گفته می‌شود که وجود پدیده‌ای را تهدید کرده و از رسیدن به اهداف و آرمانش باز دارد و یا از کارایی لازم بیاندازد. در جای دیگر آسیب به عاملی اطلاق می‌شود که سبب ناهنجاری‌ها، اختلالات و آفت‌ها در پدیده‌ای گردد و در مواردی به خود اختلالات، آسیب گفته می‌شود.^۶

۲. آسیب‌های فضای مجازی

اکثر کاربران فضای مجازی در اقصی نقاط جهان و بخصوص ایران نوجوانان و جوانان هستند. هر چند فضای مجازی امکان ارتباط افراد مختلف از مکان‌های مختلف و در بازه‌های زمانی آزاد فراهم

۱. نفیسی، فرهنگ نفیسی، ج ۵، ص ۳۱۳۲.

۲. Savaderesane.ir

۳. معین، فرهنگ فارسی، ج ۱، ص ۵۸.

۴. جوهری، صحاح اللغة، ج ۴، ص ۱۳۳۳؛ ابن منظور، لسان العرب، ج ۹، ص ۱۶.

۵. انوری، فرهنگ بزرگ سخن، ج ۱، ص ۱۲۴.

۶. حاجی، آسیب‌شناسی تربیت دینی، ج ۴، ص ۴۳۳.

بکارگیری آنها در گسترش فرهنگ و رفتارهای اخلاقی افراد اثرگذار می‌باشد و نقش تعیین کننده در شکل‌گیری رفتارهای اخلاقی در نوجوانان دارد.

۵-۳. سیاست‌گذاری فرهنگی در فضای مجازی

سیاست‌گذاری به معنی هر آنچه که حکومت تصمیم به انجام یا عدم انجام آن می‌گیرد، است و «سیاست‌گذاری فرهنگی به اراده دولت در ایجاد یا تحکیم یا تغییر مقررات و تنظیمات در عرصه فرهنگ معطوف می‌باشد. چنین اراده‌ای، مطابق تعریف سیاست‌گذاری، می‌تواند ایجابی یا سلبی باشد.^۱ سیاست‌گذاری رسانه‌ای اصولاً بخشی از سیاست‌گذاری فرهنگی است و سیاست‌گذاری فرهنگی، نوعی توافق رسمی و اتفاق نظر مسئولان و متصدیان امور در تشخیص، تعیین و تدوین مهم‌ترین اصول و اولویت‌های لازم و ضروری در فعالیت فرهنگی است و راهنما و دستورالعمل برای مدیران فرهنگی خواهد بود.^۲

رسانه‌ها تصاویری دربارهٔ دیگران و اجتماعاتشان برای ما پخش می‌کنند. جایگاه شایسته رسانه‌ها در تنویر افکار و ایجاد فضاهای مناسب برای گفت‌وگو و برخورد سالم و سازنده و نظرات و همچنین اهمیتی که رسانه‌های گروهی در ارتقاء سطح آگاهی و تعالی فرهنگ و دانش عمومی دارند، بی‌گمان یکی از مهم‌ترین عوامل توسعه فرهنگی و از نشانه‌های پویایی و تحرک هر جامعه است.

امروزه فضای مجازی در درون خانه و خانواده غالباً به عنوان زمینه‌ی همه انواع دیگر رفتارها به کار می‌روند، بدون آنکه این رفتارها را مانع شوند یا جابه‌جا کنند.^۳ همچنین شبکه‌های اجتماعی توان بالقوه‌ای برای افزایش یا کاهش تعامل اجتماعی دارند.^۴ فضای مجازی تقریباً همراهان غیرقابل گریز زندگی روزمره هستند که ما را وادار می‌سازند تا عادات اجتماعی خود را با توجه به حضور آنها تنظیم کنیم.^۵ در این میان نوجوانان که در حال ورود به اجتماع هستند و بنابر اقتضای سنی بیشتر از دیگران از فضای مجازی استفاده می‌کنند بیشترین تأثیرپذیری را از فرهنگ مجازی دارند.

۱. وحید، بحثی در سیاست‌گذاری فرهنگی، ص ۲۸۸.

۲. خان‌محمدی، «دولت و سیاست‌گذاری فرهنگی از دیدگاه امام خمینی رحمه‌الله»، شماره ۲، ص ۱۵۲.

۳. مک‌کویل، مخاطب‌شناسی، ص ۱۴۶.

۴. همان، ص ۱۴۷.

۵. همان.

مقام معظم رهبری در یکی از دیدارهای خویش با معلمان و فرهنگیان، ضمن مخالفت بر خورد سلبی با فضای مجازی چنین می‌فرمایند:

«این فضای مجازی، امروز از فضای حقیقی زندگی ما چند برابر بزرگ‌تر شده؛ بعضی‌ها اصلاً در فضای مجازی تنفس می‌کنند؛ زندگی‌شان در فضای مجازی است. جوانان هم سروکار دارند با فضای مجازی، با انواع و اقسام چیزها و کارها، با برنامه‌های علمی‌اش، با اینترنتش، با شبکه‌های اجتماعی‌اش، با مبادلات و امثال اینها سروکار دارند؛ خب، اینجا لغزشگاه است. هیچ کس نمی‌گوید آقا جاده نکش. اگر شما در یک منطقه‌ای جاده‌ای لازم دارید، خیلی خب، جاده بکش، جاده اتوبان هم بکش؛ اما مواظب باش! آنجایی که ریزش کوه محتمل است، آنجا محاسبه لازم را بکنید. ما به دستگاه‌های ارتباطی خودمان، به مجموعه وزارت ارتباطات و شورای عالی مجازی - که بنده از آن هم گله دارم - سفارشان این است. ما نمی‌گوییم این راه را ببندید؛ نه، اینکه بی‌عقلی است. یک کسانی نشسته‌اند، فکر کرده‌اند، یک راهی باز کرده‌اند به عنوان این فضای مجازی و به قول خودشان سایبری؛ خیلی خب، از این استفاده کنید؛ منتها استفاده درست بکنید؛ دیگران دارند استفاده درست می‌کنند؛ بعضی از کشورها طبق فرهنگ خودشان این دستگاه‌ها را قبضه کرده‌اند. ما چرا نمی‌کنیم؟ چرا حواسمان نیست؟ چرا رها می‌کنیم این فضای غیرقابل کنترل و غیرمنضبط را؟ مسئول‌اند، یکی از مسئولین هم همین‌ها هستند؛ دستگاه وزارت ارتباطات است»^۱.

مقام معظم رهبری در این سخنرانی ضمن ارشاد معلمین و فرهنگیان، به مسئولین امر و وزارت ارتباطات هشدار می‌دهد فضای مجازی را متناسب با فرهنگ داخلی قبضه نمایند و در اختیار کاربران قرار دهند تا از عواقب و آسیب‌های بوجود آمده و همچنین آسیب‌های احتمالی که در آینده ممکن است پیش بیاید جلوگیری نمایند.

^۱ . دیدار مقام معظم رهبری با معلمان و فرهنگیان، ۱۳/۲/۱۳۹۵.

نتیجه‌گیری

با توجه به مطالب گفته شده چنین به دست می‌آید فضای مجازی اطلاعات را به سرعت و بدون محدودیت زمانی و مکانی پخش می‌کنند، در عین حال که ارتباطات اجتماعی را تسهیل نموده اما جامعه‌ی انسانی را دچار مشکلاتی کرده و آسیب‌های را با خود به همراه آورده است و در این میان نوجوانان به عنوان کسانی که در حال ورود به جامعه هستند و در بازه‌ی زمانی اثبات هویت خود به سر می‌برند بیشترین آسیب را از فضای متنوع فضای مجازی می‌بینند بنابراین راهکارهایی برای پیشگیری از آسیب‌های به وجود آمده اندیشیده شده است که نتایج زیر از آنها به دست می‌آید:

رعایت ادب اسلامی با تکیه بر تنزیه اخلاق و تزکیه‌ی روانی می‌باشد و اگر نوجوانان چه در فضای حقیقی و چه در فضای مجازی ادب اسلامی را رعایت کنند می‌توانند از آسیب‌های احتمالی پیشگیری نماید.

گاهی در جامعه بی‌عدالتی‌هایی رخ می‌دهد که بی‌عدالتی اطلاعاتی یکی از این بی‌عدالتی‌هاست که از طریق فضای مجازی مطرح می‌شود که گاهی توأم با دروغ و شایعه‌پراکنی همراه است. بنابراین به برخورد عدالت‌محور مسئولین با مخاطبان فضای مجازی تأکید داشته است. همانطور که گفته شد یکی از نقش‌های اساسی رسانه‌های همگانی ترویج فرهنگ سواد رسانه‌ای می‌باشد که افراد جامعه با برخورداری از این سواد بتوانند مسائل اخلاقی را از مسائل غیراخلاقی تفکیک دهند و شناسایی کنند و با هجوم سرسام‌آور القای پیام‌های رسانه‌ای، هویت خود را در هر شرایطی حفظ کنند. یکی از معادل‌های سواد رسانه‌ای را می‌توان بصیرت عنوان کرد که می‌توان با سیاست‌گذاری مناسب رسانه‌ای به گسترش بصیرت در جامعه دست یافت.

فهرست منابع و مآخذ

• قرآن.

الف) کتب فارسی

۱. انوری، حسن، فرهنگ بزرگ سخن، تهران: انتشارات سخن، ج ۱.
۲. امیدی نقلبری، مهدی، «اسلام، جهانی شدن و جهانی سازی»، قم: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی، ۱۳۹۳.
۳. دهخدا، علی‌اکبر، لغت‌نامه دهخدا، مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۷۷.
۴. محسنیان راد، مهدی، ایران در چهار کهکشان ارتباطی، تهران: سروش، ۱۳۸۴.
۵. معین، محمد؛ فرهنگ معین، ناشر: زرین، انتشارات: امیرکبیر، چاپ سوم، ۱۳۸۶.
۶. مک‌کوایل، دنیس، مخاطب‌شناسی، ترجمه: مهدی منتظر قائم، تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها ۱۳۸۰.
۷. حاجی، محمدعلی، آسیب‌شناسی تربیت دینی، دانش‌نامه امام علی علیه‌السلام، زیر نظر علی‌اکبر ارشاد، ج ۴، بی‌نا.
۸. نفیسی، علی‌اکبر، فرهنگ نفیسی، تهران: خیام، بی‌نا.

ب) کتب عربی

۹. ابن‌منظور، محمد بن مکرم، (بی‌تا)، لسان‌العرب، بیروت: دارالحياء التراث العربی، ۱۴۱۴.
۱۰. دارایی، علی، درآمدی بر جامعه‌شناسی ارتباطات، فرهنگ و رسانه، تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی، ۱۳۹۹.
۱۱. جوهری، اسماعیل، صحاح‌اللغة، تحقیق احمد عبدالغفور العطار، ج ۴، بی‌نا.
۱۲. نراقی، ملامهدی، جامع‌السعادات، نشر جامعه نجف‌الدینی، ۱۳۸۳ ش.

ج) مقالات و مجله‌ها

۱۳. استاد و پژوهشگر جامعه‌الزهر (س) در گردهمایی سالانه بانوان مبلغ استان قم، "عصاره بیانیه گام دوم انقلاب بصیرت است"، ۱۳۹۸.
۱۴. خان‌محمدی، یوسف، "دولت و سیاست گذاری فرهنگی از دیدگاه امام خمینی رحمه‌الله"، دانشگاه اسلامی. سال یازدهم. شماره ۲، ۱۳۸۶.

۱۵. ذاکریان، ملیحه، "نقش رسانه در تربیت اخلاقی و رفتارهای اجتماعی"، دومین همایش ملی آسیب‌شناسی تربیت اخلاقی در نظام آموزشی ایران، دانشگاه آزاد اسلامی: واحد میبد، ۳ دی ماه ۱۳۹۵.

۱۶. شکرخواه، یونس، "سواد رسانه‌ای یک مقاله عقیدتی"، فصلنامه رسانه، سال ۱۷، شماره ۴، ۱۳۸۵.

۱۷. نصیری، بهاره، "بررسی نظرات متخصصان علم ارتباطات پیرامون سواد رسانه‌ای در جامعه"، پایان‌نامه کارشناسی ارشد علوم ارتباطات اجتماعی، تهران: دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، ۱۳۸۳.

۱۸. ویسی، سیمین؛ انتظاری، اردشیر؛ زکائی، محمدسعید؛ تاج مزینانی، علی‌اکبر، "دیدگاه‌های جوانان درباره عدالت در فضای مجازی فارسی‌زبانان (سنخ‌ها، استراتژی‌ها و پیامدها"، فصلنامه علوم اجتماعی، سال یست و نهم، ش ۹۶، بهار ۱۴۰۱.

۱۹. وحید، مجیدی، "بحثی در سیاست‌گذاری فرهنگی"، فصلنامه سیاست، دوره ۳۷، شماره ۳.

د) سایت‌ها و روزنامه‌ها

۲۰. _____، "بیانات مقام معظم رهبری: سالروز میلاد حضرت فاطمه زهرا (س)"، ۱۵/۱۱/۱۳۹۹؛ "Leader.ir"

۲۱. _____، "بیانات مقام معظم رهبری: دیدار میهمانان کنفرانس وحدت اسلامی و جمعی از مسئولان نظام"، ۱۴۰۰/۸/۲؛ "Leader.ir"

۲۲. _____، "بیانات مقام معظم رهبری: سخنرانی تلویزیونی رهبر معظم انقلاب در عید مبعث" ۱۳۹۹/۱۲/۲۱.

۲۳. _____، دیدار مقام معظم رهبری با معلمان و فرهنگیان، ۱۳۹۵/۲/۱۳.

۲۴. محمدی، امیر، "نقش امید در زندگی"، روزنامه کیهان، ۱۳۸۷.

۲۵. Tejaratnews.com